

بررسی معرفتی و عملیاتی مسئله حجاب و کشف حجاب از دیدگاه امام خمینی (ره)

ندا رحیم پورا

چکیده

حجاب یکی از مسلمات دین و ضرورت‌های شریعت اسلامی است که در جامعه اسلامی ما، علاوه بر جنبه اعتقادی و دینی آن، به صورت قانونی که برای همه بانوان با اعتقادات متفاوت، لازم الاجرا است، درآمده است. البته این مسأله امروزه با انگیزه‌ها و شیوه‌های گوناگونی مورد چالش قرار گرفته است. یکی از این چالش‌ها این است که در قانون ایران با آن که حجاب برای زنان اجباری بوده و بی‌حجابی نوعی جرم محسوب می‌شود اما فاقد تعریفی مشخص و بدون ضابطه معین بوده و تاکنون حدود و ثغور حجاب مدّ نظر نظام به صورت قانونی تعریف و تبیین نشده است. از آنجایی که راه حل قانونی رفع اجمال و ابهام از موادّ قانونی، با استناد به اصل ۱۶۷ قانون اساسی و ماده ۲۱۴ آیین دادرسی کیفری، رجوع به منابع معتبر فقهی است، لذا این تحقیق درصدد است که با بررسی ماهیت و دلایل حجاب اسلامی از آیات و روایات، و الهام‌گیری از مبانی فکری حضرت امام خمینی (ره) ضمن ارائه طرحی برای پوشش بانوان در دولت اسلامی که منبعث از متون و نصوص دینی است، با تعریف روشن و جامع از حجاب، از قوانین موضوعه رفع ابهام و اجمال کرده و در کنار آن با تبیین عناصر تشکیل‌دهنده این جرم آن را جرمی مسلمّ قلمداد کند. در آخر مقاله نیز پیشنهاداتی جهت اصلاح وضعیت فعلی حجاب در کشور داده شده است.

کلید واژه: امام خمینی (ره) - بررسی معرفتی - حجاب - کشف حجاب

مقدمه

۱. طلبه سطح ۲ حوزه علمیه حضرت زینب کبری سلام الله علیها ارومیه.

امام خمینی (ره)، حجاب را برای زنان مسلمان واجب دانسته و لمس و نگاه به بدن نامحرم را برای آنان حرام می‌داند.

لزوم حجاب به دو دسته تقسیم شده است: پوشش و حجابی است که به خودی خود واجب است و پوششی که مخصوص برخی حالات، مانند نماز است.

امام خمینی (ره)، پوشش تمام بدن زن به جز گردی صورت و کف دست‌ها را تا میچ واجب دانسته و در حالت نماز، افزون بر مواضع یادشده، پوشاندن پاها تا میچ را نیز واجب نمی‌داند.

امام خمینی (ره)، درباره نگاه کردن مردها به صورت و دست‌ها تا میچ، نخست بر این نظر بود که چه با قصد لذت و چه بدون آن، نگاه کردن جایز نیست؛ اما بعدها نظر ایشان تغییر کرد و نگاه بدون قصد لذت را جایز شمرد.

در مواردی نگاه و لمس نامحرم مجاز است، از جمله: شخصی که قصد ازدواج دارد می‌تواند به همه بدن زن به جز عورتین او نگاه کند. نگاه کردن به زن‌های روستایی که خود را کامل نمی‌پوشانند، و نگاه و لمس در حال ضرورت مانند معالجه.

امام خمینی (ره)، در مسئله رعایت مقدار حجاب واجب، رضایت والدین را معتبر ندانسته و درباره نوع پوشش، لباس و رنگ خاصی معین نمی‌کرد و به چادر به عنوان پوششی بهتر توصیه می‌کرد.

نخستین موضع‌گیری سیاسی - اجتماعی امام خمینی (ره) درباره مسئله حجاب اسلامی، به بیان صریح ایشان در برابر اقدام رضا شاه پهلوی در سال ۱۳۱۴ در اجرای قانون کشف حجاب باز می‌گردد.

در لغت عرب از «حجاب» به «ستر» تعبیر می‌کنند. برخی مصداق‌های حجاب زنان عبارت‌اند از: نقاب، برقع، روبند برای صورت و چادر برای تمام بدن. خمار و جلباب دو مصداق قرآنی حجاب است. خمار به معنای پوششی (مقنعه یا روسری) است که با آن سر را می‌پوشانند و جلباب جامه‌ای بزرگ‌تر از خمار است که گاهی تمام بدن را می‌پوشاند.

ستر و حجاب در اصطلاح فقهی نیز در همان معنای لغوی به کار رفته است. نگاه که در زبان عرب مترادف با واژه نظر است به معنی دیدن با چشم است و در سخن فقها شامل اقسام نگاه به جنس مخالف و موافق و نیز نگاه به بیگانه و محرم می‌شود.

خداوند تعالی چنان‌که در قرآن آمده است از آغاز خلقت، انسان‌ها را با لباس بهشتی پوشانید و احساس شرم و حیا را که منشأ حجاب است، در فطرت آدمی قرار داد؛ زیرا نخستین کاری که حضرت آدم (ع) و همسرش پس از فریب شیطان و از دست‌دادن لباس‌های بهشتی انجام دادند، پوشاندن بدن خود با برگ‌های درختان بهشتی بود. با توجه به آثار به دست‌آمده در ایران باستان، زن‌های ایرانی حجاب داشته‌اند.

برخی محققان بر این باورند که نقش حجاب و پوشش زنان در ایران باستان برجسته بوده است. در یونان باستان نیز زنان تنها در صورت حفظ حجاب کامل مجاز به شرکت در مراسم مذهبی و دیدار با خویشان و دوستان بودند. افزون بر آنکه همه پیامبران (ص) مروج حجاب بوده‌اند، در میان اقوام یهود نیز ممنوعیت تبرج و خودنمایی و تشبّه به مردها به صراحت آمده است.

در انجیل نیز دستورهایی درباره پوشاندن موی سر و مراعات حجاب در حال دعا وارد شده است و کشیشان چادر و روبنده برای زن را یکی از ارکان اخلاقیات مسیحیت می‌دانستند. در عصر جاهلیت عرب، زن‌ها تعهدی به حجاب نداشتند و در برابر دیگران بدون پوشش لازم ظاهر می‌شدند. اصل حجاب از جمله احکام ضروری دین اسلام شمرده شده که آشکارا در قرآن کریم به آن امر شده است؛ آن‌جا که خداوند به پیامبر (ص) دستور می‌دهد همسران و دختران خود و زنان مؤمنان را به کار بستن پوشش سراسری «جلباب» امر کند و ضمن تأکید بر پاکدامنی، از زنان مؤمن می‌خواهد زینت و آرایش خود را بر بیگانه آشکار نسازند و با خمار که نوعی مقنعه و روسری است، سر و گردن خود را بپوشانند؛ چنان‌که آیاتی از قرآن کریم در امان ماندن زنان مسلمان از آزار دیگران و پوشاندن عورت و شرمگاه بدن را فلسفه حجاب مطرح کرده و نیز از نگاه به نامحرم نهی و به پاکدامنی امر شده است.

در منابع حدیثی نیز روایات فراوانی درباره ضرورت پوشش و حدود آن و نهی از نگاه و لمس حرام گزارش شده است؛ چنان‌که امام صادق (ع) نگاه به نامحرم را تیری از تیرهای مسموم شیطان معرفی می‌کند که ای بسا حسرتی طولانی را برجای می‌گذارد و در حدیثی دیگر زنا را دارای مراتبی دانسته و دست‌زدن به بدن نامحرم را زنای دست‌ها شمرده است. در آثار فقیهان، بحث از حجاب و نگاه در کتاب نکاح، ذیل بحث از احکام نگاه بررسی شده است.

در بحث نماز و حج، ذیل بحث از ستر بدن نیز به تناسب به پاره‌ای از احکام پوشش اشاره شده است، نگاه اسلام به مسئله پوشش و نگاه، به بهداشت روانی اجتماع و استحکام خانواده و حفظ و استیفای نیروی کار و فعالیت اجتماعی کمک می‌کند و موجب می‌شود ارزش زن صیانت شود و در حد کالا نباشد؛ گرچه در غرب به بهانه دفاع از حقوق و آزادی زنان، به ترویج بی‌حجابی و عریانی زنان پرداخته‌اند. رضاخان پهلوی در ایران سیاست تحمیلی کشف حجاب را به پیروی از همین نگاه دنبال کرد که علما در برابر آن ایستادگی کردند. امام خمینی (ره) در سال ۱۳۲۲ در کتاب کشف الاسرار به موضوع کشف حجاب پرداخته و در سال ۱۳۴۱ نیز به آثار سوء کشف حجاب و حضور زن‌های بدون حجاب در ادارات اشاره کرده است. مسئله حجاب و پوشش در آثار فقهی ایشان نیز بیشتر در باب نکاح در محدوده مسائل مربوط به نگاه و همچنین در بحث از ستر و ساتر در نماز و در احکام احرام حج مطرح شده است.

مرد مسلمان گرچه در صورتی که در معرض دید نامحرم باشد، تنها پوشانیدن عورتین بر او واجب است. اما اگر بداند زن نامحرم عمداً به بدن او نگاه می‌کند، احتیاط مستحب آن است که خود را بپوشاند. نگاه کردن زن به دست و صورت مردان در صورتی که بدون قصد لذت و ریبه باشد اشکال ندارد، اما نگاه به قسمت‌های دیگر بدن مرد برای زنان حرام است. از سوی دیگر، امام خمینی (ره) همانند دیگر فقیهان حجاب را برای زنان مسلمان واجب دانسته و لمس و نگاه به بدن نامحرم را برای آنان حرام می‌داند. منشأ حکم به وجوب حجاب آیات قرآن و روایات مختلف است. لزوم حجاب در برخی آثار فقیهان به دو دسته تقسیم شده است :

دسته اول پوشش و حجابی است که به خودی خود واجب است؛ مانند لزوم پوشش عورتین از دیگران. دسته دوم پوششی است که مخصوص برخی حالات، مانند نماز است که باید مردان عورتین را و زنان تمام بدن را به جز گردی صورت، کف دست‌ها و پایین‌تر از مچ پاها بپوشانند، هر چند در معرض نگاه دیگران نباشد و امام خمینی (ره) نیز این تقسیم را پذیرفته است.

با توجه مطالب ارائه شده و قسمت مهم پژوهش ما که نقش حجاب در جامعه اشاره دارد. ضرورت را بر ما واجب کرد در مورد این موضوع بسیار مهم که امروزه بسیاری از جوانان ما با آن سروکار دارند،

بر این اساس ضروری دانستیم این پژوهش را از دیدگاه بنیان گذار کبیر جمهوری اسلامی حضرت امام خمینی(ره) مورد بررسی قرار دهیم.

سوالاتی که در این پژوهش می توان مطرح کرد این دسته از موارد است :

آیا جامعه ما از ابتدا بنیان آن بر حجاب بوده است؟

نقش امام خمینی (ره) از همان ابتدا در مورد حجاب و موضع گیری ایشان چه بوده است؟

فرمایشات امام خمینی (ره) در مورد کشف حجاب در دوره پهلوی اول چه بوده است؟

متن

افشای جنایت رضاخان در کشف حجاب

امام خمینی (ره) در فرصت‌های مختلف به تبیین جنایت‌های رضاخان در ماجرای کشف حجاب می‌پرداختند. ایشان در دی ماه ۱۳۵۶ در مسجد شیخ انصاری نجف فرمودند: «خدا می‌داند که به این ملت ایران چه گذشت در این کشف حجاب. حجاب انسانیت را پاره کردند این‌ها. خدا می‌داند که چه مخدراتی را این‌ها هتک کردند و چه اشخاصی را هتک کردند. علما را وادار کردند با سرنیزه که با زن‌هایشان در مجالس جشن، یک هم‌چو جشنی که با خون دل مردم با گریه تمام می‌شد، شرکت کنند. مردم دیگر هم به همین ترتیب. دسته دسته این‌ها را دعوت می‌کردند و الزام می‌کردند که با زن‌هایشان باید جشن بگیرد.

امام خمینی (ره) با انتقاد از کشف حجاب به بهانه آزادی زنان می‌فرمایند: «آزادی زن این بود که الزام می‌کردند، اجبار می‌کردند با سرنیزه و پلیس مردم محترم را، بازرگان‌های محترم را، علما را، اصناف را، به اسم اینکه خودشان جشن گرفتند. در بعضی از جشن‌ها، به اصطلاح خودشان، این قدر گریه کردند مردم که اینها از آن جشن شاید اگر حیایی داشتند پشیمان می‌شدند».

همچنین در تاریخ ۱۷ دی ۵۷ در جمع دانشجویان و ایرانیان مقیم خارج در نوفل لوشاتو پرده دیگری از جنایات رژیم پهلوی را در کشف حجاب کنار می‌زنند و می‌فرمایند: «امروز هفدهم دی است. من یادم هست (هر کس سنش به سن ماهاست یادش هست) که هفده دی چه شرارتی کرد این آدم!

بنابراین نه تنها حضرت امام وعده به آزادی حجاب نداده اند بلکه از بی حجابی به عنوان موضوعی که مخالف عفت جامعه اسلامی است، نامبرده و بر لزوم تلاش نظام اسلامی برای اصلاح این معضل تصریح می نماید. همچنین و بالاتر از این در خاطره یکی از همراهان امام راحل در «نوفل لوشاتو» می خوانیم:

«در مورد حجاب هم وقتی از فرانسه آمدم، هنوز با مانتو و شلوار و مقنعه بودم. یک بار در مهران، پایم صدمه دید و من با عصا و با همان مانتو و شلوار خدمت امام رفتم تا گزارش بدهم. امام فرمودند: اگر چادر ندارید، بگویم احمد برایتان بخرد. عرض کردم: نه حاج آقا! چون به کوه می رفتم و اسلحه روی دوشم بود و فشنگ به کمرم و قمقمه به پهلویم و گاهی هم باید سه پایه تیربار را روی دوش می گرفتم، چادر سرکردن برایم دشوار بود. فرمودند: چادر برای زن بهتر است. من از آن روز چادر سر کردم». (مصاحبه سایت ساجد با طاهره حدیده چی) پس دیده می شود که امام خمینی (ره)، هرگز وعده نداده اند که بعد از انقلاب، حجاب آزاد خواهد بود.

بحث حجاب از نخستین روزهای پیروزی انقلاب اسلامی مورد توجه بسیاری از فعالان سیاسی و اجتماعی قرار گرفت و روزهای سرد ۱۵ تا ۲۷ اسفند سال ۵۷ با تنور این مسئله به شدت داغ شد.

۱۶ اسفند ۵۷، امام خمینی در مدرسه فیضیه قم:

الآن وزارتخانه ها- این را می گویم که به دولت برسد، آنطوری که برای من نقل می کنند- باز همان صورت زمان طاغوت را دارد. وزارتخانه اسلامی نباید در آن معصیت بشود. در وزارتخانه های اسلامی نباید زنهای لخت بیایند؛ زنهای برونند اما با حجاب باشند. مانعی ندارد برونند؛ اما کار نکنند، لکن با حجاب شرعی باشند، با حفظ جهات شرعی باشند) «صحیفه امام، ج ۶، ص: ۳۲۹

حضرت امام (ره) در این روزها در اقدامی با صلابت از وضعیت حجاب در ادارات دولتی گلایه کردند و خواستار ساماندهی فوری به این اوضاع شدند. ایشان در این باره فرمودند:

زنان اسلامی باید با حجاب اسلامی بیرون بیایند. نه این که خودشان را بزک کنند. زن ها هنوز در ادارات با وضع پیشین کار می کنند. زن ها باید وضع خودشان را عوض کنند... به من گزارش داده اند

که در وزارتخانه‌های ما زن‌ها لخت هستند و این خلاف شرع است. زن‌ها می‌توانند در کارهای اجتماعی شرکت کنند ولی با حجاب اسلامی.

این سخنان به سرعت با تظاهرات اعتراض آمیز جمعی از زنان تهرانی در مناطق شمال، مرکز و غرب شهر مواجه شد، به طوری که عکس این تظاهرات در کنار تیتراژ یک روزنامه‌های ۱۷ اسفند قرار گرفت. «خواست امام این است که حجاب اسلامی در مملکت باید رعایت شود» شعار زنان معترض این بود که حجاب، پاکی نمی‌آورد و حجاب هر کس در نهاد اوست. سخنران مراسم نیز معتقد بود از آنجا که زنان و مردان هر دو برای پیروزی این انقلاب تلاش کرده‌اند، پس هر دو باید آزاد باشند. این مخالفت‌ها در روزهای بعد نیز ادامه پیدا کرد. دختران در بعضی مدارس تهران تظاهرات کردند. کارکنان زن هواپیمایی ملی ایران به این فرمان معترض بودند. جمعی از زنان کارمند در تهران و برخی شهرهای بزرگ نیز به این اعتراضات پیوستند. البته این حرکت‌های معترضان از سوی جمعی از موافقان فرمان امام نیز بی پاسخ نماند و درگیری‌های لفظی در برخی مواقع بین دو گروه شدت می‌گرفت و گاه تندی‌هایی نیز از سوی نیروهای انقلابی گزارش می‌شد. شعار «یا روسری، یا توسری» در همین مقطع زمانی مطرح شده بود و در روزنامه‌ها نیز بازتاب داشت.

۷ تیر ۵۸، امام خمینی(ره):

اسلام جلوی شهوات را می‌گیرد؛ اسلام نمی‌گذارد که لخت بروند توی این دریاها شنا کنند. پوستشان را می‌کند! با زن‌ها لخت بروند آنجا، و بعد زن‌ها لخت بیایند توی شهرها! مثل کارهایی که در زمان طاغوت می‌شد. همچو کاری اگر بشود، پوستشان را مردم می‌کنند. مسلمانند مردم. نمی‌گذارند زن‌ها و مردها با هم داخل هم بشوند و توی دریا بریزند و به جان هم بیفتند. «تمدن» این‌ها این است! این‌ها از تمدن این را می‌خواهند. این‌ها از آزادی این را می‌خواهند! آزادی غربی می‌خواهند. و آن این است زن و مرد با هم لخت بشوند و بروند توی دریا یا بروند توی - نمی‌دانم - جاهای دیگر شنا کنند! این تمدنی است که آقایان می‌خواهند! این تمدنی است که در رژیم سابق تحمیل بر مملکت ما شد، که بعد از اینکه می‌رفتند زن و مرد در دریا، زن‌ها همان طور لخت و همان طور لخت می‌آمدند توی شهر! مردم هم جرأت نمی‌کردند حرف بزنند.

امروز اگر یک همچون چیزی بشود، این ها را ما خواهیم تکلیفشان را معین کرد. و دولت هم معین کرد. البته دولت به طوری که وزیر کشور گفتند، ما جلوییش را گرفتیم. اگر نگیرند، مردم می گیرند. مگر مازندرانی ها می گذارند یا رشتی ها می گذارند که باز کنار دریاشان مثل آن وقت باشد؟ مگر بندر پهلوی ها (بندر انزلی) مرده اند که زن و مرد با هم در یک دریا بروند و مشغول عیش و عشرت بشوند! مگر می گذارند اینها را؟ تمدن های این ها این است. آزادی که آنها می خواهند همین است. این جور آزادی! بروند قمار بکنند و با هم لخت بشوند و با هم سرگرم عیش و نوش بشوند. (صحیفه امام، ج ۸، ص: ۳۳۸ و ۳۳۹)

نتیجه گیری

در دیدگاه امام (ره) حجاب یکی از واجبات شرعی است، و اسلام برای آن حد و حدودی قرار داده است، و از نظر ایشان، نیز همان حد و حدود وجود دارد، و زن و مرد مسلمان، باید آن را رعایت کنند، و زن مسلمان باید خود را از نامحرم بیپوشاند و نکاتی را در رابطه با نامحرم رعایت کند.

امام (ره) در سال های نخست پیروزی انقلاب اسلامی خواستار شدند در اداره ها و ... زن های مسلمان که می روند کار کنند، رعایت حدود حجاب اسلامی را بنمایند و ... پس از روشن شدن این مطلب، پرسشگر ما می پرسد آیا اندیشه امام در مسأله حجاب در زمان کنونی پیاده می شود یا نه؟

البته این پرسش نکته ای را در بردارد، و آن کلمه «اندیشه» است، چرا که نمی پرسد، فتوای امام (ره)، پیاده می شود یا نه؟ شاید منظور دیگری دارد. شاید می خواهند بگویند، اندیشه امام (ره) در حجاب، یعنی در جامعه اسلامی، در محیط کار و خیابان و دانشگاه و ... پیاده می شود یا خیر؟ باید محیط ما سرشار از تلاش و کوشش و فعالیت باشد، و زن و مرد در کنار هم، فعالیت کنند، نظرها و فکرها به سمت و سوی فعالیت اجتماعی و ... باشد، در محیطی سالم و به دور از شهوت و ... باشد، جایگاه شهوت در کلاس درس و دانشگاه و محل کار و خیابان نیست، جامعه و محیط آن نباید جایگاهی برای چنین کارهایی باشد و آیا جامعه ما چنین است؟

آیا ما توانسته ایم محیط های مختلف جامعه مان را به محیط های سالمی تبدیل کنیم که رفت و آمد و برخورد و گفت و گو و نگاه و ... مردم ما در آن به شهوت نباشد. و این مهم فراهم نمی شود، مگر

اینکه نگاه فرهنگی ما تغییر کند. چنانکه به تعبیر قرآن « غَضَّ بَصَرٌ » فروهستن است، و معنای آن چنین است که چشم ما به دنبال نگاه های به قصد لذت نباشد، همان طور که در آیه «حفظ فُرج» آمده است، یعنی ذهن ما به دنبال بهره وری از جنس مخالف نباشد، مرد به زن و زن به مرد برای لذت بردن نگاه نکنند، خود را برای فریفتن و جذب یکدیگر نیارایند، هر چند مسأله جنسی یک نیاز است و صد البته یک نیاز طبیعی است، مانند خوردن و آشامیدن، یک نیاز است، آیا برای خوردن و آشامیدن، باید هر جور خورد و نان هر کسی را از دست او گرفت و خورد... و یا راه کار دیگری وجود دارد، و در این موضوع نیز باید ذکر و فکر ما بر این باشد که این نیاز باید در چارچوب خودش برآورده شود، و نباید محیط های مختلف جامعه برای این کار باشد، شاید پرسشگر ما می خواهد این را بگوید. خلاصه باید بگوییم:

اگر مراد پرسشگر این است که آیا حد و حدود حجاب اسلامی مطابق فتوای امام (ره) در جامعه رعایت می شود باید بگوییم نه، و اگر مراد این است که آیا سطح رشد فکری و فرهنگی در جامعه به آن حد رسیده است که به این مقوله و اساساً به زن به عنوان کالا نگاه نشود، باز هم جواب منفی است، و در این زمینه کار نکرده زیاد داریم.

اما راه تحقق این اندیشه و یا آن فتوای فقهی چیست و در این راستا ما چه باید بکنیم و چه نباید بکنیم، که این دو که همراه هم است، فراهم شود، سخن دیگری است، که پرسش آن را نمی خواهد و البته به سادگی هم فراهم شدن آن ممکن نیست.

فهرست منابع

- ✓ جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۷) *ترمینولوژی علم حقوق*، تهران: انتشارات گنج دانش، چاپ دهم.
- ✓ راغب اصفهانی. (۱۴۰۴ق) *المفردات فی غرائب القرآن*، قم: نشرالکتاب، چاپ دوم.
- ✓ راوندی، قطب الدین سعید بن هبه الله. (۱۴۰۵ق) *فقه القرآن فی شرح آیات الأحکام*، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ دوم.

- ✓ امام خمینی، سیدروح‌الله، التعلیقہ علی العروۃ الوثقی، تهران، مؤسسه تنظیم ...، چاپ دوم، ۱۳۸۶ ش.
- ✓ امام خمینی، سیدروح‌الله، رساله توضیح المسائل، تهران، مؤسسه تنظیم ...، چاپ هفتم، ۱۳۸۷ ش.
- ✓ امام خمینی، سیدروح‌الله، کشف اسرار، تهران، محمد، بی‌تا.
- ✓ بنی‌هاشمی خمینی، سیدمحمدحسین، توضیح المسائل مراجع، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ هشتم، ۱۴۲۴ ق.
- ✓ بهجت، محمدتقی، توضیح المسائل، قم، شفق، چاپ نود و دو، ۱۴۲۸ ق.
- ✓ تبریزی، میرزاجواد، منهاج الصالحین، قم، مجمع الامام المهدی (عج)، چاپ اول، ۱۴۲۶ ق.
- ✓ جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، تاج اللغة و صحاح العربیه، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- ✓ حجازی، بنفشه، زن تاریخ، جایگاه زن در ایران باستان، تهران، قصیده‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.
- ✓ حر عاملی، محمدبن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت (ع)، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
- ✓ حلی، علامه، حسن بن یوسف، تبصره المتعلمین فی احکام الدین، تحقیق محمدهادی یوسفی غروی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۱ ق.
- ✓ حلی، علامه، حسن بن یوسف، تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه، تصحیح ابراهیم بهادری، قم، مؤسسه امام صادق (ع)، چاپ اول، ۱۴۲۰ ق.
- ✓ حلی، علامه، حسن بن یوسف، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق.